

УДК 378 (04)+33 (091):316.35

DOI <https://doi.org/10.32782/2410-2075-2024-19.5>

СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК БІЗНЕС-ОСВІТИ В УКРАЇНІ ПЕРІОДУ НЕЗАЛЕЖНОСТІ: СИНЕРГІЯ ПРОЦЕСУ

КРАСНОВ ОЛЕКСАНДР ВОЛОДИМИРОВИЧ

аспірант кафедри професійно-педагогічної, спеціальної освіти, андрагогіки та управління
Житомирський державний університет імені Івана Франка
o.krasnov007@gmail.com
orcid.org/0009-0003-4542-9791

Зміст статті ґрунтується на положенні про те, що сучасний стан розвитку українського суспільства передбачає докорінні зміни в усіх сферах його життєдіяльності, в тому числі у сфері освіти. Аксиологічні характеристики українського соціуму трансформувалися, визначивши ціннісні пріоритети у вигляді свободи дії і мислення внаслідок особистісного вирішення дихотомії прав і обов'язків, справедливості й несправедливості, добра і зла, моральності й аморальності. У статті визначено синергетичні засади становлення і розвитку бізнес-освіти в Україні періоду незалежності. У процесі дослідження використано методи наукового аналізу джерел, систематизації та моделювання.

Встановлено, що бізнес-освіта в Україні наприкінці ХХ – у перші десятиліття ХХІ століття розвивалася як складна нелінійна самоорганізована система, що пройшла через точки біфуркації, й зі стану хаосу досягла певної впорядкованості як освітній процес і суспільна цінність. Тому аналіз суспільно-аномічних станів та синергетичних рухів у бізнес-освіті України періоду незалежності є актуальною проблемою педагогічної науки.

Представлено методологічні засади проблеми становлення і розвитку бізнес-освіти в Україні періоду незалежності. Доведено, що основною синергетичною характеристикою становлення і розвитку бізнес-освіти в Україні є її нелінійність. Визначено ознаки нелінійності становлення і розвитку бізнес-освіти в Україні (флуктуаційність, пороговість чутливості, дискретність та емерджентність). Наукова новизна результатів дослідження полягає в тому, що на підставі аналізу теорії соціальної аномії у статті обґрунтовано сутність основних моделей аномії в контексті розвитку бізнес-освіти (конформізму, інновації, ритуалізму, бунту). Дослідження дозволило встановити роль та значення теорії синергетики та теорії соціальної аномії в процесі вивчення системи бізнес-освіти в Україні упродовж останніх десятиліть.

Ключові слова: синергетика, нелінійність, бізнес-освіта, соціальна аномія.

Постановка проблеми. Сучасний стан розвитку українського суспільства передбачає докорінні зміни в усіх сферах його життєдіяльності, в тому числі у сфері освіти. Аксиологічні характеристики українського соціуму трансформувалися, визначивши ціннісні пріоритети у вигляді свободи дії і мислення внаслідок особистісного вирішення дихотомії прав і обов'язків, справедливості й несправедливості, добра і зла, моральності й аморальності. Крім того, суттєві зміни відбулися у тлумаченні цінності приватної власності та освітніх детермінант підприємництва як базового виду діяльності для значної соціальної групи в Україні. З огляду на це становлення й розвиток бізнес-освіти видається закономірним результатом соціально-економічних, соціокультурних та особистісних синергетичних процесів у загальному розвитку сфери освіти нашої держави.

Ґрунтуючись на поданих вище тезах, можемо констатувати, що бізнес-освіта в Україні наприкінці ХХ – у перші десятиліття ХХІ століття розвивалася як складна нелінійна самоорганізована система, що пройшла через точки біфуркації, й зі стану хаосу досягла певної впорядкованості як освітній процес і суспільна цінність. Тому аналіз суспільно-аномічних станів та синергетичних рухів у бізнес-освіті України періоду незалежності видається актуальною проблемою педагогічної науки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Синергетичні засади розвитку сфери освіти стали предметом дослідження великої групи вітчизняних науковців, як-от: В. Буданова [3, с. 47–53], О. Вознюка [4], А. Євдотюк [7], В. Лутай [13, с. 53–58], В. Кременя [16], В. Культенка [12, с. 43–47] та інших. Про-

блеми становлення в Україні бізнес-освіти на формальному та неформальному рівні представлено в науковому доробку І. Ахновської [2, с. 120–127], О. Жигилевич [8, с. 170–181], О. Красовської [11, с. 42–48], С. Опацької [14], М. Тригубенко [17, с. 125–128] та ін. Попри велику кількість наукових публікацій, питання становлення й розвитку бізнес-освіти розглядаються переважно в площині економічних наук; натомість поза увагою науковців залишаються педагогічні та соціально-педагогічні характеристики цього освітнього процесу упродовж останніх десятиліть.

Мета статті – визначити синергетичні засади становлення і розвитку бізнес-освіти в Україні періоду незалежності.

Використані методи дослідження. У процесі дослідження використано методи наукового аналізу джерел, систематизації та моделювання.

Виклад основного матеріалу. Теоретичний аналіз проблеми становлення й розвитку бізнес-освіти в Україні періоду незалежності спонукає до висновку, що ця освітня сфера на рівні її методологічного осмислення підлягає основам теорії **синергетики**. Синергетика, як свідчать дослідження В. Буданова [3, с. 47–53], О. Вознюка [4], А. Євдотюк [7], В. Лутай [13, с. 53–58], В. Кременя [16], В. Культенка [12, с. 43–47] та ін., робить акцент на багатфакторності взаємодій у гуманітарних процесах; освіта тлумачиться як складна самоорганізована система, що має здатність до саморозвитку й взаємодії компонентів у переході від хаосу до порядку, структурування і систематизацію великих потоків інформації у суб'єкт-суб'єктній взаємодії в межах соціального інституту освіти [10, с. 115–124]. Постнекласична філософія розширює синергетичні засади розвитку освіти, виходячи з характеристики **нелінійності** (М. Коломієць) [9, с. 203–209]. Як відомо, нелінійність визначає відсутність лінійної залежності одних параметрів (компонентів, ознак) системи від інших. На нашу думку, становлення і розвиток бізнес-освіти в Україні відбувається, власне, на основі нелінійності. В. Буданов вважає нелінійність основним принципом становлення в освіті; у зв'язку з цим дослід-

ник розглядає принцип суперпозиції, який порушується в ході накопичення процесів хаосу та створення нової системи чи нового порядку [3, с. 47–53]. Оскільки за теорією нелінійності результат не є простою сумою складників, то в процесі розвитку освітніх феноменів порушується межа цілісності і відкриваються нелінійні процеси, коли система переходить свої усталені межі й досягає точки біфуркації [3, с. 49]. Аналізуючи основні особливості феномену нелінійності, ми інтерпретували їх у контексті становлення і розвитку бізнес-освіти в Україні упродовж останніх трьох десятиліть і виклали наші міркування в таблиці 1.

Синергетика, на яку ми спираємося як на методологічну основу дослідження становлення і розвитку бізнес-освіти в Україні періоду незалежності, має ще й зворотний бік, пов'язаний із внутрішнім станом і статусом суспільства, де розвивається модель бізнес-освіти, тобто з поняттям *соціальної аномії*. Поняття аномії у системі філософсько-соціологічного знання найчастіше пов'язується з поняттям *цінності*, і не відображає в такому разі жодного педагогічного контексту досліджуваної нами проблеми. Так, як свідчить дослідження Р. Аташкаде [1, с. 16], соціальна аномія – це такий стан суспільного розвитку, характеристиками якого є: розпад аксіологічної структури суспільства; відсутність чітко обумовлених правил і норм поведінки; наявний хаос у системі соціальних комунікацій.

На підставі аналізу наукових джерел (В. Пилипенко, Ю. Шайгородський та ін.) можемо констатувати, що аномія пов'язана з ціннісним контентом суспільства; стабільність суспільства та його системні характеристики прямо співвідносяться з тим, якою мірою у соціумі досягнуто консенсусу стосовно головних аксіологічних засад функціонування [15, с. 153–165; 18, с. 19–29]. Зауважимо, що якщо бізнес та освіта як соціальні інститути набувають ціннісного змісту, то розвиток бізнес-освіти може розглядатися в площині теорії соціальної аномії, з одного боку, та синергетики – з іншого.

З бізнесом як невід'ємною складовою частиною демократичних моделей суспіль-

Таблиця 1

**Нелінійність процесів становлення і розвитку бізнес-освіти в Україні періоду незалежності
(за А. Євдотюк [7])**

Характеристика процесу нелінійності	Зміст характеристики нелінійності	Вплив характеристики нелінійності на становлення та розвиток бізнес-освіти в Україні
Флуктуаційність	Виходячи з визначення флуктуації як випадкового відхилення певної величини від її середнього значення, нелінійність протікання освітніх процесів може полягати у тому, що незначні зміни в освітніх стратегіях можуть спричинювати серйозні наслідки для всього соціального інституту освіти	Ця характеристика нелінійності в розвитку бізнес-освіти в Україні ілюструє, що: 1) запровадження окремих інституцій, що здійснювали бізнес-освіту (переважно неформального типу) викликало потужні зрушення у системі всієї економічної освіти України наприкінці ХХ – на початку ХХІ століття; 2) сам процес нелінійного розвитку бізнес-освіти може бути окреслений як флуктуація, оскільки досить часто істотні зміни відбувалися під впливом випадкових чинників (особистісних, чинників протистояння тощо).
Пороговість чутливості	Пороговість чутливості нелінійних систем означає, що будь-яка освітня система зберігає свої параметри до певної точки (в теорії синергетики – точки біфуркації), після чого відбувається самоорганізація системи з одночасним загостренням зв'язків між її складниками.	Становлення бізнес-освіти в Україні відбувалося з поступовим накопиченням внутрішнього потенціалу до точки біфуркації, після чого певна частина освітніх інституцій у цій сфері зникла або трансформувалася в інші освітні інституції, натомість з'явилися нові (переважно вітчизняні) суб'єкти і стейкхолдери, що представляють великі міжнародні освітні групи, як, наприклад, MBA, INSEAD, IMD, London Business School, IESE та деякі інші.
Дискретність	Виходячи з визначення дискретності як розподіленості процесу на певні кроки, етапи, акти, ми окреслюємо дискретність розвитку освітніх систем як процес і результат поділу їх становлення та розвитку на певні етапи, що взаємопов'язані між собою і взаємозумовлюють існування попередніх і наступних. Таким чином, ця характеристика нелінійності також є синергетичною.	Бізнес-освіта в Україні пройшла кілька етапів свого становлення, і цей процес триває донині. Кожен з етапів має свою суспільно-історичну, соціально-економічну і соціокультурну зумовленість. Так, за критерієм накопичення інституційних ознак процес становлення й розвитку бізнес-освіти в Україні можна поділити на три етапи: okazionalny, коли відбувалося накопичення випадкових, фрагментарних складників бізнес-освіти; pozainstitucijny, коли на ринок освітніх послуг вийшли ліцензовані MBA освітні програми й інституції; institucijny, коли бізнес-школи стали створюватися при провідних вітчизняних закладах вищої освіти.
Емерджентність	Визначення емерджентності ґрунтується на тому, що освітня система має властивості, не притаманні всім її складникам. Таким чином, не можна звести розвиток системи до простого поступального розвитку її компонентів.	Емерджентність системи бізнес-освіти в Україні визначається тим, що її складники (формальний, інформальний та неформальний) почасти розвиваються поза загальними законами й правилами. Це може бути пояснене, наприклад, суспільними чи економічними новаціями, що мають об'єктивний характер. Так, наприклад, повномасштабна російська агресія спричинила суттєві трансформації в розвитку бізнес-освіти, притому внаслідок двох причин: по-перше, змінилися освітні комунікації у системі бізнес-освіти, які до війни певною мірою були орієнтовані на російсько-українське співробітництво; по-друге, у структурі бізнесу з'явилися нові чи відносно нові сегменти, спричинені війною, нові логістичні моделі, нові бізнес-схеми. Це, своєю чергою, спричинило зміни у змісті бізнес-освіти, особливо на неформальному рівні.

Джерело: розроблено автором

ного устрою корелюють притаманні тому чи іншому соціуму поняття свободи, приватної власності, прав і обов'язків, особистісного бізнес-потенціалу, а зрештою, дихотомії добра і зла, справедливості й несправедливості, моральності й аморальності. Аномія як характеристика збалансованості чи незбалансованості провідних соціально-ціннісних процесів сприяє обґрунтуванню моделей бізнес-освіти, спрямованих на розвиток цінностей освіченості, професіоналізму, соціальної справедливості, чесності, порядності тощо.

Спираючись на поняття аномії, Р. Мертон виділив кілька основних моделей адаптації особистості у соціумі, які ми інтерпретували в контексті проблеми розвитку бізнес-освіти в Україні й виклали в таблиці 2.

Р. Мертон вважав, що аномія у суспільстві виникає в тому випадку, коли індивіди чи соціальні групи не можуть досягти поставлених цілей (особистісних, професійних, кланових) за допомогою засобів, якими диспонує

суспільство. У зв'язку з цим можемо констатувати, що теорія соціальної аномії може бути представлена у структурі методологічного знання про становлення бізнес-освіти в Україні періоду незалежності, оскільки засоби навчання підприємницької діяльності, наявні в радянському й пострадянському освітньому просторі, ніяк не могли задовольнити зростаючий попит професійно спрямованих на бізнес соціальних груп в удосконаленні своїх професійних знань. Подолання аномійних процесів в українському суспільстві сприяло створенню спочатку фрагментарного, а згодом системного сегмента бізнес-освіти в українському соціумі. При цьому результатом отриманої в межах бізнес-освітньої моделі сукупності знань, умінь, навичок поступово ставали ще й відповідні суспільні цінності, а саме:

– термінальні (рівень комфорту в щоденному житті, безпека сім'ї, задоволення, самоповага, здоровий глузд тощо);

Таблиця 2

Моделі адаптації особистості до соціуму та їх характеристика в контексті розвитку бізнес-освіти в Україні періоду незалежності

Модель адаптації, запропонована Р. Мертоном	Сутність і зміст адаптаційної моделі	Обґрунтування сутності цієї моделі в контексті розвитку бізнес-освіти
Конформізм	Ця модель адаптації передбачає підпорядкування особистості встановленим нормам і культурним зразкам. Очікування особистості співпадають із суспільними очікуваннями	Розвиток бізнес-освіти за цією моделлю адаптації відбувається цілком узгоджено з прийнятими у суспільстві нормами розвитку підприємництва та з нормативно-правовими засадами розвитку бізнес-освіти
Інновація	Модель суспільного устрою, де кожна особистість спрямовується на досягнення успіху. При цьому шляхи досягнення успіху можуть бути як просоціальними, так і злочинними. Для моделі інновації, наприклад, характерною є антиетична поведінка у бізнесі	Розвиток бізнес-освіти за умови функціонування моделі інновації відбувається спорадично й фрагментарно. Результат бізнес-освіти фактично не корелює з реальними бізнес-процесами у суспільстві
Ритуалізм	У межах ритуалістичної моделі особистість відмовляється від боротьби за життєвий успіх, не бере участі у житті суспільства. Частина працездатного населення самоосувається із суспільного життя	Ритуалізм у бізнес-освіті означає фактичну відмову від пропонуваного суспільством моделей здобуття освітніх ступенів у галузі підприємництва. Ритуалісти відмовляються від творчості у бізнес-професіях і фактично не прагнуть до отримання формальної чи неформальної бізнес-освіти
Бунт (заколот)	У межах бунтівної моделі відбувається руйнація наявної моделі суспільного устрою і внаслідок подолання хаосу виникає новий соціальний порядок	У бізнес-освіті така модель передбачає створення нових моделей і технологій, спрямованих на заперечення наявної системи бізнес-освіти, і на її місці створення нових закладів, установ, технологій, форм і методів здобуття бізнес-освіти

Джерело: *опрацьовано автором*

– інструментальні (високий рівень домагань, енергійність, чесність, інтелект, відповідальність, самоконтроль тощо) [6, с. 46–50].

На підставі висновків вітчизняного дослідника Ю. Шайгородського [18, с. 19–29] можемо констатувати, що наприкінці ХХ століття в українському соціумі відбулися зміни, що спричинили злам системи освіти, в тому числі появу специфічного освітнього феномену, яким стала бізнес-освіта. Нестійкість освітнього середовища призвела до аномічних процесів, які спровокували накопичення хаосу; рух хаотичних змін до точки біфуркації, своєю чергою, систематизував фрагментарні бізнес-освітні утворення (курси, тренінги, окремі міжнародні й вітчизняні бізнес-програми і проєкти).

Висновки. Отже, на підставі теоретичного аналізу наукових джерел нами обґрунтовано окремі наукові підходи до проблеми становлення і розвитку бізнес-освіти в Україні періоду незалежності. Встановлено, що синергетика досліджуваного явища представляє його як самоорганізовану, нелінійну

та складну динамічну систему. Доведено, що основною синергетичною характеристикою становлення і розвитку бізнес-освіти в Україні є її нелінійність. Визначено ознаки нелінійності становлення і розвитку бізнес-освіти в Україні (флуктуаційність, пороговість чутливості, дискретність та емерджентність). Сформульовано висновок про наявність аномічного складника у соціальній системі, де розвивається бізнес-освіта. Встановлено, що аномія пов'язана з ціннісним контентом суспільства, та обґрунтовано сутність основних моделей аномії в контексті розвитку бізнес-освіти (конформізму, інновації, ритуалізму, бунту). Відзначено, що наприкінці ХХ століття в українському соціумі відбулися зміни, що спричинили злам системи освіти, в тому числі появу специфічного освітнього феномену, яким стала бізнес-освіта.

Перспектива подальших досліджень полягає у вивченні процесу становлення й розвитку бізнес-освіти в Україні на засадах системного підходу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аташкаде Р. Сутність та особливості аномії в суспільстві споживання. *Humanities Studies*. 2023. Вип. 14 (91). С. 15–23.
2. Akhnovska I.O. Business education in the conditions of global competition. *S World Journal*. 2020. Issue 6. Part 4. P. 120–127.
3. Буданов В.Г. Синергетичні стратегії в освіті. *Вища освіта України*. 2003. № 2. С. 47–53.
4. Вознюк О.В. Розвиток вітчизняної педагогічної думки: синергетичний підхід (др. пол. ХХ ст.) : навчально-методичний посібник. Житомир : Вид-во ЖДУ, 2008. 150 с.
5. Головаха Є. Головні тенденції розвитку українського суспільства у світлі результатів соціологічного моніторингу 1994–2003 років. *Українське суспільство – 2003: соціологічний моніторинг*. Київ : ІС НАНУ, 2003. С. 107–112.
6. Горбунова В.В. Ціннісно-рольова реконструкція особистісної проблематики. *Практична психологія та соціальна робота*. 2012. № 12. С. 46–50.
7. Євтодюк А.В. Синергетичні засади моделювання освітніх систем : автореферат дис. на здобуття ... кандидата наук. Київ, 2001. 16 с.
8. Жигилевич О. Бізнес-освіта в структурі менеджмент-освіти та філософії господарства (філософсько-освітнє осмислення). *Науковий вісник Харківського національного педагогічного університету. Серія «Філософія»*. 2016. № 48 (I). С. 170–181.
9. Коломієць М. Нелінійність як один з методологічних орієнтирів сучасної освітньої парадигми. *Філософія науки: традиції та інновації*. 2010. № 1 (2). С. 203–209.
10. Конаржевська В.І. Синергетичний підхід як важливий чинник соціально-гуманістичної складової професійної освіти майбутнього офіцера. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*. 2021. № 1 (100). С. 115–124.
11. Красовська О.Ю. Дослідження розвитку світового ринку вищої освіти в сучасних глобальних умовах. *Економічний вісник університету*. 2010. Т. 2. С. 42–48.
12. Культенко В.П. До проблеми формування синергетичної моделі нелінійної особистості. *Вісник «Українські культурологічні студії»*. 2020. Т. 2. № 7. С. 43–47.
13. Лутай В.С. Про організаційні заходи розроблення синергетичної парадигми та її впровадження в освітні системи. *Вища освіта України*. 2003. № 2. С. 53–58.

14. Опацька С.В. Розвиток бізнес-освіти в Україні в умовах трансформації економіки : автореферат дис. на здобуття ... кандидата наук. Львів, 2002. 19 с.
15. Пилипенко В. Людина за ринкових умов: вербальна поведінка та оцінка реформ. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2006. № 1. С. 153–165.
16. Синергетика і освіта : монографія. / Ред. В.Г. Кремень. Київ : Інститут обдарованої дитини, 2014. 348 с.
17. Тригубенко М.О. Бізнес-освіта як соціальний феномен сучасності та фактор підприємницького успіху. *Культура народів Причорномор'я*. 2011. № 205. С. 125–128.
18. Шайгородський Ю. Аномія як суспільний і особистісний феномен. *Наукові записки ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України*. Вип. 4 (54). 2011. С. 19–29.

FORMATION AND DEVELOPMENT OF BUSINESS EDUCATION IN UKRAINE DURING THE PERIOD OF INDEPENDENCE: PROCESS SYNERGY

KRASNOV OLEKSANDR VOLODYMYROVYCH

Postgraduate Student at the Department of Professional and Pedagogical, Special Education,
Andragogy and Management
Zhytomyr Ivan Franko State University

Introduction. *The current state of the development of Ukrainian society involves fundamental changes in all the spheres, including education. The axiological characteristics of Ukrainian society have been transformed, defining value priorities in the form of freedom of action and thinking. This freedom of action and thinking has appeared as a result of personal resolution of the dichotomy of rights and responsibilities, justice and injustice, good and evil, morality and immorality.*

Purpose. *The purpose of the article is to identify synergistic principles of formation and development of business education in Ukraine during the period of independence.*

Methods. *During the research process the methods of source scientific analysis, systematization and modelling were used.*

Results. *The article presents the methodological foundations of the problem of formation and development of business education in Ukraine during the period of independence. It is proved that the main synergistic characteristic of the formation and development of business education in Ukraine is its nonlinearity. The signs of nonlinearity of formation and development of business education in Ukraine (fluctuation, threshold sensitivity, discreteness and emergence) are defined.*

Synergetics, which we rely on as a methodological basis for the study of the formation and development of business education in Ukraine during the period of independence, also has a downside associated with the internal state and status of the society where the business education model is developing, i.e. the concept of social anomie. The concept of anomie in the system of philosophical and sociological knowledge is most often associated with the concept of value, and in this case does not reflect any pedagogical context of the problem under studying. Thus, social anomie is a state of social development characterized by the following: the disintegration of the axiological structure of society; the absence of clearly defined rules and norms of behavior; chaos in the system of social communications.

Business, as an integral part of democratic models of social organization, correlates with the concepts of freedom, private property, rights and responsibilities, personal business potential, and ultimately the dichotomy of good and evil, justice and injustice, morality and immorality inherent in a certain society. Anomie as a characteristic of the balance or imbalance of the leading social and value processes helps to justify business education models aimed at developing the values of education, professionalism, social justice, honesty, integrity, etc.

Originality. *The originality of the research is that the article substantiates the essence of the main models of anomie in the context of business education development (conformism, innovation, ritualism, rebellion) based on the analysis of the theory of social anomie.*

Conclusion. *The research has helped to establish the role and importance of the theory of synergy and the theory of social anomie in the process of studying the business education system in Ukraine over the past decades.*

Key words: *synergy, nonlinearity, business education, social anomie.*

REFERENCES

1. Atashkade, R. (2023). Sutnist ta osoblyvosti anomii v suspilstvi spozhyvannia [The essence and features of anomie in the consumer society]. *Humanities Studies*, 14 (91), 15–23.
2. Akhnovska, I. O. (2020). Business education in the conditions of global competition. *S World Journal*. Issue 6, Part 4, 120–127.
3. Budanov, V. G. (2003). Synerhetychni stratehii v osviti [Synergistic strategies in education]. *Vyshcha osvita Ukrainy*, 2, 47–53.
4. Vozniuk, O. V. (2008). *Rozvytok vitchyznianoï pedahohichnoi dumky: synerhetychnyi pidkhid (dr. pol. XX st.)* [Development of the national pedagogical thought: synergistic approach (second half of the XX century)]. ZhDU.
5. Holovakha, Ye. (2003). Holovni tendentsii rozvytku ukrainskoho suspilstva u svitli rezultativ sotsiologichnoho monitorynhu 1994–2003 rokiv [The main trends in the development of Ukrainian society in the light of the results of sociological monitoring in 1994–2003]. *Ukrainske suspilstvo – 2003: sotsiologichnyi monitorynh*. IS NANU, 107–112.
6. Horbunova, V. V. (2012). Tsinnisno-rolova rekonstruktsiia osobystisnoi problematyky [Value and role reconstruction of personal issues.]. *Praktychna psykholohiia ta sotsialna robota*, 12, 46–50.
7. Yevtodiuk, A. V. (2001). *Synerhetychni zasady modeliuvannia osvitynich system* [Synergistic Principles of Modelling Educational Systems]: Avtoreferat dys. na zdobuttia ... kandydata nauk. Kyiv.
8. Zhyhylevych, O. (2016). Biznes-osvita v strukturi menedzhment-osvity ta filosofii hospodarstva (filosofsko-osvitnie osmyslennia) [Business education in the structure of management education and philosophy of economics (philosophical and educational understanding)]. *Naukovyi visnyk Kharkivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu. Seriia Filosofii*, 48 (I), 170–181.
9. Kolomiets, M. (2010). Neliniinist yak odyin z metodolohichnykh oriientyryv suchasnoi osvitnoi paradyhmy [Nonlinearity as one of the methodological guidelines of the modern educational paradigm]. *Filosofii nauky: tradytsii ta innovatsii*, 1(2), 203–209.
10. Konarzhevska, V. I. (2021). Synerhetychnyi pidkhid yak vazhlyvyi chynnyk sotsialno-humanistychnoi skladovoi profesiinoi osvity maibutnoho ofitsera [Synergistic approach as an important factor in the social and humanistic component of professional education of a future officer]. *Dukhovnist osobystosti: metodolohiia, teoriia i praktyka*, 1(100), 115–124.
11. Krasovska, O. Iu. (2010). Doslidzhennia rozvytku svitovoho rynku vyshchoi osvity v suchasnykh hlobalnykh umovakh [Research on the development of the world higher education market in the current global environment]. *Ekonomichnyi visnyk universytetu*, 2, 42–48.
12. Kulenko, V. P. (2020). Do problemy formuvannia synerhetychnoi modeli neliniinoi osobystosti [On the problem of forming a synergistic model of a nonlinear personality]. *Visnyk: Ukrainski kulturolohichni studii*, 2(7), 43–47.
13. Lutai, V.S. (2003). Pro orhanizatsiini zakhody rozroblennia synerhetychnoi paradyhmy ta yii vprovadzhennia v osvitni systemy [On organisational measures for developing a synergistic paradigm and its implementation in educational systems]. *Vyshcha osvita Ukrainy*, 2, 53–58.
14. Opatska, S. V. (2022). *Rozvytok biznes-osvity v Ukraini v umovakh transformatsii ekonomiky* [Development of business education in Ukraine in the context of economic transformation]: Avtoreferat dys. na zdobuttia ... kandydata nauk. Lviv.
15. Pylypenko, V. (2006). Liudyna za rynkovykh umov: verbalna povedinka ta otsinka reform [A person in market conditions: verbal behavior and assessment of reforms]. *Sotsiologhiia: teoriia, metody, marketynh*, 1, 153–165.
16. *Synerhetyka i osvita* [Synergetics and education]: monohrafiia. (2014). / Red. V.H. Kremen. Instytut obdarovanoi dytyny.
17. Tryhubenko, M. O. (2011). Biznes-osvita yak sotsialnyi fenomen suchasnosti ta faktor pidpriemnytskoho uspikhu [Business education as a social phenomenon of our time and a factor of entrepreneurial success]. *Kultura narodov Prychernomoria*, 205, 125–128.
18. Shaihorodskyyi, Yu. (2011). Anomiia yak suspilnyi i osobystisnyi fenomen [Anomie as a social and personal phenomenon]. *Naukovi zapysky IPiEND im. I.F. Kurasa NAN Ukrainy*, 4 (54), 19–29.